

О.М. ШЕВЧУК, С.А. ПРИХОДЬКО

Донецький ботанічний сад НАН України,
пр-т Ілліча, 110, Донецьк, 83059, Україна

ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТНОСТІ БАЙРАЧНИХ ДІБРОВ У СТЕПОВІЙ УКРАЇНІ

ключові слова: байрачна діброва, збереження біорізноманіття, рідкісні види, ботанічний заказник

key words: ravine forest, biodiversity, rare species, nature reserve

---

O.M. SHEVCHUK, S.A. PRIKHODKO

CONSERVATION OF THE BIODIVERSITY OF THE RAVINE OAKERIES IN THE UKRAINE'S STEPPE

The Donetsk Botanical gardens Nat. Acad. Sci. of Ukraine
110 Illich's avenue, Donetsk, 83059, Ukraine

The characteristics of the ravine oakeries in the Ukraine's southeast is given, their state, life conditions and anthropogenous changes are analized. On the botanical nature reserve of "Stinky" example, one of the ways of biodiversity conservation is suggested by setting the natural reserves in the man-made forest plantations, becoming the reservation of the rare herbaceous plant species genofond.

Неморальні (або помірні) ліси поширені в усіх ландшафтних областях України. Найменші їх площі зосереджені в Степовій області, де вони трапляються лише в байраках, глибоких ярах на сухих і свіжих темно-сірих лісових і чорноземних вилугованих суглинкових і глинистих ґрунтах, де нестача атмосферної вологи компенсується за рахунок стоку прибалкових схилів. Завдяки різноманітності умов росту, дубові ліси є найбільш складними за структурою і відзначаються високою видовою різноманітністю. У сухому й теплому кліматі степу *Quercus robur* L., як основна порода байрачних лісів, вирізняється уповільненим ростом та утворює низькорослі стовбури. Супутниками його є *Fraxinus excelsior* L. та *Acer campestre* L., досить часто трапляються *Ulmus minor* Mill., *U. glabra* Huds., у підліску переважають *Acer tataricum* L., *Euonymus verrucosa* Scop., *E. czernjaevii* Klok., *Swida sanguinea* (L.) Opiz, *Ligustrum vulgare* L., *Rhamnus cathartica* L. та ін. У байрачних лісах Сіверського Дінця в підліску деколи домінує *Cotinus coggygria* Scop. У порушених, часто розріджених, деревостанах у великій кількості з'являються види родів *Crataegus* L., *Rosa* L., а також степові чагарники *Caragana frutex* (L) С. Koch, *Prunus stepposa* Kotov, *Amygdalus nana* L., *Cerasus fruticosa* Pall. У трав'яному ярусі

найвологіших дібров домінує *Aegopodium podagraria* L., вище схилами цей вид заміщує *Stellaria holostea* L. – один з найпоширеніших у степових дібровах вид. У середній та верхній частинах схилів місце цього виду займає *Convallaria majalis* L. і термофільний вид *Melica picta* C. Koch, який є досить поширеним у степових дібровах, проте ніколи не утворює великих ділянок з домінуванням унаслідок вузької синекологічної амплітуди.

Південний схід України – регіон з посиленням антропогенним навантаженням. Так, 63% площі регіону не зайнятої промисловістю, розорано, решта використовується як пасовища й сіножаті. Як результат – природні екосистеми зазнають значних перетворень: спрощується флористична структура, збільшується частка синатропних видів, зникають рідкісні види тощо. Під впливом вирубування і випасу змінюється структура байрачних дібров, особливо на дуже сухих і сухих південних схилах балок, де під впливом навантаження відбуваються швидкі зміни, направлені в бік ксерофітизації лісів і ксеризації мікроклімату. Тому дуб часто випадає, замість зімкнених деревостанів утворюються окремі куртини порослевого походження, відкриті простори між якими швидко займає степова рослинність. Ліс поступово деградує, його заміщує степ. На таких степових ділянках він природним шляхом уже не відновлюється. У вологіших умовах у дубових лісах під впливом випасу підлісок випадає і травостій з багаторічних лісових видів замінюють однорічні види-бур'яни. Навколо великих міст під впливом хімічно забрудненої атмосфери ліси втрачають стійкість до шкідливих комах і хвороб лісу. Вони хворіють, а іноді й висихають. До того ж, на Донбасі, де шахтами перерізані водні горизонти, має місце зниження рівня ґрунтових вод, унаслідок чого відбувається погіршення приросту. Тут також спостерігається суховершинність дерев.

Хоча на південному сході України байрачні діброви займають лише 3% площі [3], їх роль є досить вагомою. Насамперед, вони є резерватом генофонду рідкісних видів рослин. У байрачних лісах Степу росте низка рідкісних, у тому числі реліктових, видів, які охороняються на різних рівнях, або потребують охорони (*Tulipa quercetorum* Klok. et Zoz, *Veronica umbrosa* Bieb., *Astragalus glycyphylloides* DC., *Viola alba* Bess., *Campanula macrostachya* Waldst. et Kit. ex Willd., *Neottia nidus-avis* (L.) Rich., *Epipactis atrorubens* (Hoffm.ex Bernh.) Bess., *Platanthera bifolia* (L.) Rich., *Gagea erubescens* (Bess.) Schult. et Schult. fil., *Corydalis marschalliana* (Pall. ex Willd.) Pers., *C. solida* (L.) Clairv. тощо. Окрім цього, на крутих схилах яружно-балкової мережі байрачні діброви відіграють виключно важливу гідрологічну та протиерозійну роль.

У збереженні біотичної різноманітності шляхом створення мережі природно-заповідних територій значна роль належить виявленню нових об'єктів, які потребують охорони, та вдосконаленню існуючих. Головними завданнями природно-заповідної мережі є збереження типових та унікальних природних комплексів, генетичного фонду рослинного світу, екологічної рівноваги, а також збереження і відновлення ландшафтної, ценотичної та видової різноманітності. Основними елементами системи природних територій, що особливо охороняються, є заповідники, національні природні парки, заказники й пам'ятки природи.

Ботанічний заказник "Стінки" розташований в 1-2 км на північ від однойменного села Костянтинівського р-ну Донецької обл. й займає верхів'я і правий, крутіший схил балки.

Згідно з геоботанічним районуванням України, територія заказника знаходиться в Донецькому окрузі лучних і різнотравно-типчаково-ковилових і петрофітних степів, рослинності кам'янистих і широколистяних лісів Приазовсько-Чорноморської степової підпровінції Причорноморської (Понтійської) степової провінції Європейсько-Азійської степової області [2].

За флористичним районуванням заказник "Стінки" розташований у Торецько-Луганському підрайоні Донецького району Донецького округу Східно-Причорноморської підпровінції Причорноморсько-Донецької провінції Панонсько-Причорноморсько-Прикаспійської області, для якої характерним є поширення багатих різнотравно-типчаково-ковилових степів [1, 4].

Флора заказника представлена 277 видами, які належать до 54 родини і 192 родів, що досить багато, урахувавши відсутність в урочищі специфічних екоотопів і взагалі невелике їх різноманіття. Провідними родинами у флорі є *Asteraceae*, *Lamiaceae*, *Brassicaceae*, *Poaceae*, *Fabaceae*, *Rosaceae*, *Scrophulariaceae*, *Apiaceae*, *Boraginaceae* та *Caryophyllaceae*, що загалом відображає характерне співвідношення в регіональній флорі. У родовому спектрі першість належить родам *Veronica*, *Potentilla*, *Galium*, *Salvia*, *Artemisia*, *Poa*.

За еколого-ценотичною приуроченістю видів флори заказника спостерігається помітна перевага степових видів над іншими групами. Разом з тим, п'яту частину флори становлять лісові види-сільванти. Звертає на себе увагу істотна частка синантропних видів – близько 15%.

Созологічна значущість заказника визначається видами, включеними до "Червоної книги України" й видами, які охороняються на обласному рівні (табл.). У флорі багато корисних видів, особливо декоративних, лікарських і кормових.

Види рослин, які охороняються у ботанічному заказнику “Стінки”

№	Назва рослини	Червона книга України	Світовий і Європейський Червоні списки	Охороняються в Донецькій обл.
1.	<i>Astragalus pubiflorus</i> DC.	–	–	+
2.	<i>Arum elongatum</i> Stev.	–	–	+
3.	<i>Adonis wolgensis</i> Stev.	–	–	+
4.	<i>Anemonoides ranunculoides</i> (L.) Holub			+
5.	<i>Crocus reticulatus</i> Stev			
6.	<i>Corydalis solida</i> (L.) Clairv.	–	–	+
7.	<i>Corydalis marschalliana</i> Pers.	–	–	+
8.	<i>Iris taurica</i> Lodd.	–	–	+
9.	<i>Scilla sibirica</i> Haw.	–	–	+
10.	<i>Stipa capillata</i> L.	+	–	+
11.	<i>Stipa grafiana</i> Klok.	+	–	+
12.	<i>Stipa lessingiana</i> Trin. et Rupr.	+	–	+
13.	<i>Tulipa quecetorum</i> Klok. et Zoz.	+	–	+

На основі продромусу природної рослинності південного сходу України [5], у рослинному покриві заказника “Стінки” виділено 4 типи і 43 формації рослинності:

1. Різотравно-типчакowo-ковиліві степи

1.1 Формації справжніх степів:

- Stipeta capillatae - ковили волосистої;
- Stipeta lessingianaе - ковили Лессінга;
- Stipeta grafianaе - ковили Граффа;
- Festuceta valesiacaе - костриці валіської;
- Festuceta rupicolaе - костриці борознистої;
- Poeta angustifoliae - тонконога вузьколистого;
- Koelerieta cristatae - келерії гребінчастої;
- Bromopsieta ripariae - бромопсиса прибережного;
- Agropyreta pectinatis - житняка гребінчастого;
- Elytrigietea repentis - пирія повзучого;
- Elytrigietea intermediae - пирія середнього;
- Elytrigietea trichophorae - пирія волосистого;
- Hierochloeta repentis - чаполочі повзучої;
- Meliceta transsilvanicae - перлівки трансільванської;
- Thymeta marschallianaе - чебреця Маршаллова;
- Vicieta tenuifoliae - горошку тонколистого;

Coronillaeta variae - в'язеля барвистого;
Poeta compressae - тонконога стиснутого;
Marrubietta praecocis - шандри ранньої;
Artemisieta repentis - полину повзучого.

1.2 *Формації чагарникових степів:*

Caraganeta fruticis - карагани кушової;
Amygdaleta nanae - мигдаля низького.

1.3 *Засолені (галофільні) степи*

Crinitarieta villosae - грудниці шерстистої;
Teucrieta polii - самосила повстистого;

2. Неморально-лісова рослинність

2.1 *Формації широколистяних лісів байрачного типу:*

Querceta roboris - дуба звичайного;
Fraxineta excelsioris - ясена звичайного;
Acereta campestris - клена польового.

2.2 *Післялісні і узлісні зарості чагарників:*

Pruneta stepposae - терена степового;
Rhamneta catharticae - жостера проносного;
Sambucus nigrae - бузини чорної.

3. Остепнені суходільні луки:

Bromopsieta inermis - бромопсиса безостого;
Elytrigieteta repentis - пирія повзучого;
Poeta angustifoliae - тонконога вузьколистого;
Medicagineteta romanicae - люцерни румунської.
Filipenduleta vulgaris - гадючника звичайного;
Fragarieta viridis - суниць зелених;
Trifolieta pratensis - конюшини лучної;
Calamagrostieta epigeioris - куничника наземного;
Geranieta collini - герані горбкової.

4. Синантропна рослинність:

4.1 *Бур'янисто-рудеральні угруповання:*

Artemisieta absinthii - полину гіркого;
Baloteta nigrae - м'яточника чорного;
Cardueta crispis - будяка кучерявого;
Elytrigieteta repentis - пирія повзучого.

4.2 *Лісові культури на місці степу*

Природна лісова рослинність заказника "Стінки" представлена невеликою байрачною дібровою, типовою для лісів Донецького кряжу. Асоціації *Quercetum roboris* з *Acer tatarica* в підліску занесені до Зеленої книги України як еталонні угруповання і тому підлягають охороні. У заказнику цей ліс зазнав значної деградації та дубові асоціації в ба-

гатьох місцях замінилися асоціаціями *Fraxinetum excelsioris* та *Acere-tum tatarici*, а також заростями лісових та узлісних чагарників. Разом з тим у діброві збереглися риси будови байрачного лісу й низка рідкісних, ендемічних і реліктових видів, подекуди домінантних у трав'яном ярусі: *Arum elongatum* Stev., *Stellaria holostea*, *Erysimum sylvaticum* Bieb., *Corydalis solida*, *C. marschalliana*, *Scrophularia nodosa* L., *Tulipa quercetorum* та ін. Лісові угруповання оточені узліссями з *Prunus stepposa*, *Rhamnus cathartica* і видів роду *Rosa*. На схилах балки та на її відрогах різноманітно представлена степова рослинність, до складу якої входять формації з Зеленої книги України: трьох видів роду *Stipa* та *Amygdaleta nanae* L. Місцями розвинені галофільні варіанти степу з домінуванням *Crinitaria villosa* (L.) Grossh. та *Teucrium polium* L., які приурочені до глинистих ґрунтів з дуже тонким чорноземним шаром. Цінність цих рослинних угруповань полягає в наявності в їх складі цілої низки рідкісних і зникаючих видів. В урочищі також широко розповсюджені чагарникові степи, переважно формації *Caraganeta frutex*. Днища балок зайняті суходільними луками, до складу яких належать угруповання з участю *Filipendula vulgaris* Moench і *Fragaria viridis* Duch.

Синантропна рослинність представлена штучними лісовими насадженнями та угрупованнями бур'янової фракції, які супроводжують узбіччя лісових насаджень, доріг і полів. Штучні лісові насадження мають вік близько 40 років та утворені, переважно, культурами *Fraxinus* з домішками *Quercus*, *Tilia* та інших деревних і чагарникових порід, серед яких залишилися незалісеними невеликі степові ділянки. Широкий тальвег балки навпроти лісових культур розораний і зараз є забур'яненним перелогом. Проте в майбутньому, за рахунок заповідного режиму, стане можливим відновлення тут степової і лучної рослинності.

Унікальність ботанічного заказника "Стінки" полягає в тому, що штучні лісові насадження на його території стали місцем відновлення популяцій рідкісних видів байрачної діброви. Так, в їх трав'яному покриві спонтанно оселилися природні лісові види, серед яких багато регіонально рідкісних: *Melica picta*, *Poa nemoralis* L., *Anemonoides ranunculoides* (L.) Holub, *Ficaria verna* P. Smirn., *Corydalis marshalliana*, *C. solida*, *Stellaria holostea*, *Pulmonaria obscura* Dumort., *Scilla sibirica* Haw., *Crocus reticulatus* Stev. ex Adam. Дослідження вікової структури популяцій чотирьох з них (*Tulipa quercetorum*, *Corydalis marshalliana*, *C. solida*, *Scilla sibirica*) дають змогу стверджувати, що вони перебувають у хорошому стані. А це, у свою чергу, свідчить про те, що штучні насадження стали резерватом для відновлення різноманітності рідкісних і зникаючих видів байрачної діброви. На сьогодні

це лише трав'яні рослини, проте в майбутньому тут також можуть відновитися популяції рослин чагарникового й деревного ярусів.

Усе наведене дає можливість дійти висновку, що створення штучних лісових насаджень поряд з байрачними дібровами з їх подальшим заповіданням є досить ефективним шляхом відновлення природної рослинності в умовах степової України.

Таким чином, створення ботанічного заказника, де поряд з природною рослинністю (байрачна діброва) зберігається синантропна (штучні лісові насадження) є прикладом збереження біотичної різноманітності в умовах посиленого антропогенного пресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бурда Р.И.** Антропогенная трансформация флоры. – Киев: Наук. думка. 1991. – 168 с.
2. **Геоботанічне районування Української РСР.** - К.: Наук. думка, 1977. – 301 с.
3. **Географія** растительного покрова Украины / Шеляг-Сосонко Ю.Р., Осычнюк В.В., Андриенко Т.Л. – Киев: Наук. думка, 1980. – 288 с.
4. **Дубовик О.М.** Матеріали до флористичного районування Донецького Лісостепу // Укр. ботан. журн. – 1970. – 27, № 3. – С. 279-283.
5. **Остапко В.М.** Продромус естественной растительности юго-востока Украины – Донецк: Б. И., 1995. – 142 с.